

М. А. Балишев

Центральний державний науково-технічний архів України, Харків, Україна

ЦЕНТРАЛЬНА УКРАЇНЬСЬКА ОБСЕРВАТОРІЯ У ХАРКОВІ: ДО ІСТОРІЇ НЕРЕАЛІЗОВАНОГО ПРОЄКТУ

E-mail: m.a.balyshev@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5211-3208>

Researcher ID: AAE-3566-2020

Анотація. Розглянуто діяльність представників Харківської астрономічної обсерваторії щодо створення упродовж 1930-х років нового сучасного астрономічного центру загальнореспубліканського значення. Метою роботи є узагальнення результатів комплексного історико-наукового дослідження створення центральної Української обсерваторії у Харкові на базі обсерваторії Харківського державного університету імені О. М. Горького у визначений період. Застосовано спеціальні методи, використання яких дозволило з'ясувати техніко-економічні та соціальні передумови винесення інструментальної бази Харківської астрономічної обсерваторії за межі міста; визначити географічні локації та основні етапи розвитку подій з обстеження потенційних районів для облаштування нової обсерваторії; дослідити особливості процесу організації і проведення астрономо-метеорологічних спостережень; конкретизувати персональний внесок представників університетської обсерваторії у процесі створення закладу, зокрема, М. М. Євдокимова, М. П. Барабашова, Б. П. Герасимовича, Б. Є. Семейкіна, П. Г. Пархоменко та ін. Розглянуто мету та принципи створення центральної астрономічної обсерваторії у Харкові; з'ясовано проблематику перспективних наукових досліджень та рівень інструментальної бази нової обсерваторії, які передбачалося реалізувати у цьому проєкті, доведено актуальність запропонованих архітектурно-будівельних рішень для цього комплексу обсерваторських споруд; висвітлено факти, за яких проєкт залишився нереалізованим. Проведене дослідження продовжує проблематику робіт, присвячених історії розвитку вітчизняної астрономічної науки, та є одним з етапів на шляху до вивчення історії астрономії у Харкові періоду 1930-х років. Передбачається, що матеріали дослідження будуть використані у науково-дослідній роботі, присвяченій історії астрономії у Харкові першої половини ХХ ст.

Ключові слова: астрономія у Харкові, центральна Українська обсерваторія, інструментальна база, комплекс обсерваторських споруд, астрономо-метеорологічні спостереження, Харківська астрономічна обсерваторія

M. A. Balyshev

The Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine, Kharkiv, Ukraine

THE CENTRAL UKRAINIAN OBSERVATORY IN KHARKIV: TO THE HISTORY OF THE UNREALIZED PROJECT

Abstract. The activity of the Kharkiv Astronomical Observatory members on the establishment of a new modern astronomical center of national significance during the 1930s is considered. The aim of this work is to summarize the results of a comprehensive historical and scientific study of the founding of the Central Ukrainian observatory in Kharkiv on the basis of the University Observatory of Kharkiv State University named after Maksim Gorky in a certain period. Special methods were used, that allowed to clarify the technical, economic and social preconditions for bringing outside the city the instrumental base of the Kharkiv Astronomical Observatory; to identify geographical locations and the main steps of examination of potential areas for the construction of a new observatory; to study the circumstances of the process of organizing and conducting astronomical and meteorological observations; to specify the personal contribution of the representatives of the university observatory in the process of creating the institution,

in particular, Mykola Evdokimov, Mykola Barabashov, Boris Gerasimovich, Boris Semeykin, Praskovia Parkhomenko and others. The purpose and principles of establishment of the central astronomical observatory in Kharkiv are considered; the problems of perspective scientific researches and the level of instrumental base of the new observatory which were supposed to be realized in this project are clarified. The relevance of the proposed architectural and construction solutions for this complex of observatory buildings were proved; the reasons for the project remained unrealized were highlight. The study continues the work on the history of the development of domestic astronomical science and is one of the steps towards the study of the history of astronomy in Kharkiv in the 1930s. It is assumed that the research materials will be used in research work on the history of astronomy in Kharkiv in the first half of the XX century.

Keywords: astronomy in Kharkiv, Central Ukrainian observatory, instrumental base, complex of observatory structures, astronomical and meteorological observations, Kharkiv Astronomical Observatory.

Вступ. Питання створення центральної Української астрономічної обсерваторії в Україні неодноразово виникало упродовж 1920-х років перед різними вітчизняними астрономічними установами. Подвоївши за цей період загальну кількість інструментів, жодна з українських обсерваторій ще не мала потужних телескопів, які б відповідали умовам тогочасних наукових досліджень. Наприклад, академік Української академії наук астроном О. Я. Орлов (1880–1954), який на початку 20-х років ХХ ст. активно просував ідею створення нового астрономічного центру в УАН, пропонував його відкриття в районі м. Канева, зважаючи на місцеві кліматичні умови. Він розмірковував встановити у цій обсерваторії телескоп-рефрактор за типом інструмента Єрксської обсерваторії у США [14, с. 8]. Ситуація залишалася статичною до 1930 р., коли Народний комісаріат освіти УРСР (далі – Наркомос), нарешті, під тиском лобювання даного питання столичними (на той момент – харківськими) астрономами, запропонував їм розробити відповідний проєкт для розгляду на колегії Наркомату освіти.

Проведено аналіз наукової розробки теми у науково-інформаційному просторі, за результатами якого з'ясовано, що вивченню історії організації центральної Української обсерваторії у Харкові у 30-х роках ХХ ст. не присвячено окремих історико-наукових досліджень. Навіть у спеціалізованих виданнях, які зосередились на історичних аспектах харківської астрономії, – колективній ювілейній монографії під редакцією проф. Ю. Г. Шкуратова (2008) [15] та історичному нарисі О. І. Сластьонова (1955) [16], про *perpetia*, пов'язані з організацією нового астрономічного центру, згадується мимохідь.

Вищенаведене дозволяє дійти висновку, що обрана тема не знайшла належного повного висвітлення у дослідженнях з історії науки. Тому існує нагальна необхідність у відтворенні фактів до історії створення центральної Української обсерваторії у Харкові через вивчення архівних документів, які вперше вводяться до наукового обігу. Додамо, що матеріали архіву НДІ астрономії ХНУ імені В. Н. Каразіна, які є першоджерелами з досліджуваної теми, до сьогодні залишаються обмеженими у користуванні, оскільки не пройшли науково-технічне опрацювання та зберігаються у неупорядкованому стані [13].

Метою дослідження є узагальнення результатів комплексного історико-наукового дослідження створення центральної Української обсерваторії у Харкові у 1930-х роках на базі обсерваторії Харківського державного університету імені О. М. Горького. **Предметом дослідження** є відтворення хронології подій нереалізованого проєкту побудування нового астрономічного центру у визначений період. Для вирішення конкретно-проблемних завдань у роботі використані спеціальні методи – історико-хронологічний, ретроспективний та методи джерелознавчого аналізу.

Джерела. Джерельну базу дослідження склали матеріали з фондів архіву Науково-дослідного інституту астрономії ХНУ імені В. Н. Каразіна та Державного архіву Харківської області (фонди, Р-5875, Р-6452) [10–13].

Основний матеріал та результати. Необхідність у будівництві нової центральної Української обсерваторії обговорювалась харківськими астрономами на різних рівнях

упродовж багатьох років. Систематичний обмін думками з цього питання тривав уже під час засідань кафедри астрономії Харківської астрономічної обсерваторії ще з початку 1926 р. [13]. Але офіційно це питання було винесено на розгляд колегії Народного комісаріату освіти УРСР директором обсерваторії проф. М. М. Євдокимовим (1868–1941) лише влітку 1930 р. Колегія Наркомосу підтримала пропозицію астрономів з висновком, що вважає за необхідне зведення в Україні «Великої обсерваторії», яка у перспективі буде мати суттєве культурне й економічне значення для країни. Було прийнято рішення про узгодження цього питання з Наркомземсправ та Вищою радою народного господарства, потім – на затвердження до Раднаркому. Сектору науки Наркомосу доручалася розробка низки заходів щодо широкого висвітлення зазначеного питання у пресі.

Свою доповідь на колегії в Наркомосі проф. М. М. Євдокимов представив з конкретним обґрунтуванням проєкту будівництва об'єкта. Зокрема, в ньому йшлося про таке: «Українська астрономія перебуває у дуже важкому стані. У РСФФР є фундаментальні обсерваторії сучасного типу, екіпіровані великими інструментами. На території України відсутні як великі телескопи, так і подібні обсерваторії. Цей факт є одним з прикладів нерівномірного розподілу культурного надбання за національними державами, яким так вирізнялася царська влада. Окрім Миколаївської обсерваторії, яка опікується спеціальними питаннями через співпрацю з Пулково, українські обсерваторії у жалюгідному стані: їх ще не торкнувся рух відродження, благами якого вже користується низка інших наукових представництв. Для того щоб плідно працювати, українські астрономи змушені розраховувати на доброзичливість їх російських колег, їхати до російських обсерваторій та через великі митарства накопичувати незначний матеріал... Наша мета – зосередити в обсерваторії найбільш талановитих та працездатних молодих астрономів України та Союзу, залучаючи при цьому до наукової роботи також поважних учених, які вже зарекомендували себе власними працями... Україна повинна отримати достойну її Велику обсерваторію. Організація останньої виявилася б в очах усього світу блискучою демонстрацією наших культурних успіхів» [13].

Матеріали до проєкту центральної обсерваторії формально готувалися директором обсерваторії проф. М. М. Євдокимовим та старшими астрономами: проф. М. П. Барабашовим (1894–1971) та проф. Б. П. Герасимовичем (1889–1937). Проте, вивчаючи архівні документи, спостерігаємо, що основним ідейним натхненником цього проєкту, ймовірно, мав бути Б. П. Герасимович. Після трьох років стажування у США в Гарвардській обсерваторії (1926–1929), він став палким прихильником напрямків розвитку та ідей американської астрономії [2, с. 117].

Ідеологи створення майбутньої центральної обсерваторії її головним завданням вбачали розв'язання фундаментальних наукових проблем тогочасної астрономії, спиралися на американський досвід. Наприклад, серед проблематики проведення основних напрямів досліджень були визначені такі:

- «1) сонячна діяльність та її мінливість, як загальна, так і обумовлена змінами у земній атмосфері (безпосередньо пов'язується з потребами агрономії та метеорології);
- 2) фізична будова зір і планет як тіл, найближчих за природою до Сонця та Землі;
- 3) вивчення будови зоряного Всесвіту на підставі спостережень стану, рухів і спектрів яскравих та особливо слабких зір» [13].

Передбачалося, що за характером роботи нова астрономічна обсерваторія має спрямовувати свою діяльність на вивчення найсучасніших проблем за допомогою найновіших фотографічних методів. Обов'язковою умовою роботи також повинна стати її висока наукова продуктивність (уточнювалося, що «найближчими за типом до неї мають бути американські обсерваторії з їх раціональною організацією праці і темпами роботи»).

Додатково пропонувалося запровадження у новій обсерваторії систематичного фотографування неба за допомогою малих камер з метою створення склотеки «небесного архіву» (за принципом колекції скляних платівок зоряного неба Гарвардської астрономічної обсерваторії) [13].

Комплекс обсерваторських будівель пропонувалося зводити за типом Маунт-Вілсоновської обсерваторії в Каліфорнії. Інструменти передбачалося розташувати у 20–30 км від центра Харкова; графік роботи астрономів складати за вахтовим принципом: чотири доби за містом, чотири доби – у міській філії. На думку авторів проєкту, зазначений розподіл мав свої переваги: значне здешевлення будівництва (для більшості персоналу не потрібне житло); свобода при виборі місця для інструментів, не обмежена приватними інтересами; науковий склад працівників не повинен жити за монастирськими звичаями, а зможе брати участь у педагогічній та громадській роботі [13].

Інструментальна база обсерваторії мала формуватися із великих інструментів (розташованих в окремих астрономічних вежах): 60-дюймового рефлектора із спектрографами (якщо його б побудували, на той час він став би найбільшим інструментом подібного типу у Європі); великого 30-дюймового рефрактора, малого 15-дюймового рефлектора з призмою; пасажного інструмента та вертикального кола. Також передбачалося переробити існуюче обсерваторське меридіанне коло Репсольда. Приблизна вартість створення центральної Української обсерваторії за попереднім кошторисом (міська філія, заміська обсерваторія та інструменти) складала 1,4 млн крб. [13].

У квітні 1931 р. під час роботи Першої Всесоюдної конференції з вивчення Сонця і сонячної енергії, яка проходила у Ленінграді під егідою Комісії з дослідження Сонця, харківські астрономи презентували доповідь про започаткування центральної Української обсерваторії у Харкові, окреслили її мету і перспективну програму робіт. У резолюції з'їзду зазначалося, що конференція вважає за необхідне створити комісію для узгодження планів першої високогірної астрономічної обсерваторії СРСР (Абастуманська астрофізична обсерваторія), будівництво якої на той момент завершувалося у Грузії, та центральної обсерваторії в Україні для запобігання дублювання їх діяльності [13].

За рішенням Наркомосу щодо висвітлення питання створення нової обсерваторії проф. М. П. Барабашов та науковий співробітник Б. Є. Семейкін (1900–1938) підготували до видання науково-популярну брошуру «Харківська астрономічна обсерваторія на службі соцбудівництва» [9]. Праця в оглядовій формі конкретизувала стан справ в обсерваторії: «Будувати нову обсерваторію потрібно якомога швидше, бо теперішня невелика Харківська обсерваторія рік-у-рік повинна зменшувати свою діяльність. Трамвайні колії, розгортання великих будівництв навколо обсерваторії, прокладання нових вулиць, – все це щодалі більше перешкоджає роботі обсерваторії. Електричне світло, що заливає садибу обсерваторії, вже не дозволяє довготерміново фотографувати зорі, псує фотографічні платівки. Коливання верхніх шарів ґрунту примусило зовсім припинити сейсмічні та гравіметричні спостереження. Ці загрозливі для роботи обсерваторії явища все збільшуються і єдиний вихід – створити нову обсерваторію...» [9, с. 22–26].

У вересні 1932 р. в Харківській астрономічній обсерваторії проходила низка засідань, до яких були залучені представники проєктного інституту Діпромисто та генерального управління планування Харкова. У фокусі розгляду перебувало питання про визначення місця для ділянки під будівництво центральної української обсерваторії.

Також на порядку денному перебувало і питання про тип нової обсерваторії: або це єдиний комплекс за містом, або об'єкт з двома філіями (міською та замською). Підсумки голосування: за перший варіант – 1 голос, за другий – 16. Одночасно розглядалися і варіанти для будівництва нової обсерваторії у замській зоні (в Харківській області): 1) селище Огульці (40 км від Харкова або біля м. Люботин); 2) біля м. Зміїв (10 км від нього, 2 км від Донецької біологічної станції Харківського державного університету, або 30–35 км від Харкова); 3) район селища Південне (між станціями Буди та Південне, або між станціями Комарівка та Ржавець (від Комарівки 18 км); 4) біля села Рокитне (6 км від м. Мерефа) [3, с. 139].

На спільних нарадах розглядалися матеріали, представлені обсерваторією, які характеризували окремі райони (або пункти) Харківської області, де вже

проводилися тестові спостереження. Також була опрацьована узагальнена інформація від представників проєктних організацій щодо перспектив розвитку промислового будівництва у 40-км зоні навколо Харкова. Зокрема, з'ясувалось, що у районі селища Південне планується збільшення промислової зони у бік м. Мерефа, розвиток низки селищ міського типу, будівництво звичайної та електричної залізниці. У районі м. Люботин у найближчі 15 років очікувалося збільшення населення до 40–45 тис. мешканців, а також передбачалося будівництво консервної фабрики. Район м. Зміїв був найбільш перспективним із варіантів, які розглядалися, оскільки це була заповідна зона, де у найближчій перспективі планувалося лише будівництво будинків відпочинку з відповідним розвитком інфраструктури [13].

У ході подальших обговорень прийнято рішення про створення кількох комісій у складі харківських астрономів для додаткового обстеження районів біля міст Зміїв та Люботин. До складу першої комісії (без проведення спостережень) увійшли: проф. М. П. Барабашов, проф. М. М. Євдокимов, проф. С. М. Семілетов (1879–1943), завгосп К. М. Зінковський (1884–1958); до другої комісії (з проведенням астрономометеорологічних спостережень) увійшли: проф. М. П. Барабашов, проф. Б. П. Остащенко-Кудрявцев (1876–1956), науковий співробітник Б. Є. Семейкін, проф. С. М. Семілетов [13].

Основне завдання комісії полягало у визначенні прозорості та спокою повітря у місцях обстеження; в окремих районах планувалося вивчати коливання ґрунту під час проходження потягів за допомогою горизонтальних маятників.

З метою прискорення цих робіт були створені ще декілька мобільних бригад (із співробітників обсерваторії) для вивчення астрономічних умов у перспективних районах. Кожна експедиція отримала набір інструментів, до якого входили: астрономічна труба, фотокамера та ін. Програма робіт передбачала спостереження спокою та прозорості атмосфери різними засобами, а також виконання низки метеорологічних досліджень. Строки для проведення робіт кожною з бригад на певних ділянках становили 10 діб.

Визначення перспективних місць у 40-км зоні навколо Харкова (з метою обрання найкращого) тривали цілий рік. Зокрема, наукова співробітниця П. Г. Пархоменко (1886–1970) та аспірантка Л. І. Крисенко (1907–1997) здійснювали спостереження у районі селища Огульці [4, с. 121]; експедиція у складі наукового співробітника К. М. Савченка (1910–1956) та спостерігача Г. С. Меліхова (1908–1985) працювала у Зміївському районі [13].

У жовтні 1932 р. представників Харківської астрономічної обсерваторії запросили на засідання бригади Міськради Харкова (при Управлінні нерухомого фонду), присвяченого відведенню земельної ділянки для будівництва будинку Уряду в районі вул. К. Лібкнехта та майдану Дзержинського. У зв'язку із початком масштабного будівництва будинку Уряду очікувалося суттєве перепланування території навколо міського саду. Постановою Раднаркому УРСР від 05 серпня 1932 р. було створено спеціальну урядову комісію щодо розв'язання питання про переведення до інших місць та надання відповідних приміщень (придатних для організації наукової роботи) для ветеринарного інституту, астрономічної обсерваторії та метеорологічної станції, які знаходилися на території центрального міського парку [13].

На засіданні було прийнято рішення: до моменту переміщення Харківської астрономічної обсерваторії (після надання нових будівель для її повноцінної роботи) просити урядову комісію вжити усіх можливих заходів для забезпечення недоторканності обсерваторії, враховуючи, що її інструменти потребують дуже спокійних умов роботи для точності отриманих результатів [13].

Початок масштабного будівництва у центрі Харкова (навколо обсерваторії) змусив харківських астрономів активізуватись щодо вирішення питання створення нової центральної обсерваторії та перенесення існуючої інструментальної бази до іншого місця, нарешті, – об'єднати ці питання. Невдовзі склалася зовсім загрозлива ситуація, за умов якої наукову роботу обсерваторії довелося б припинити. Це стосувалося

не тільки неможливості з продовження фотографічних спостережень через надзвичайну освітленість прилеглої території від великих будівель, а й через загрозу фізичного знесення астрономічних веж.

За планом розвитку міста у 1933–1934 рр. та на виконання рішення першого секретаря Харківського обкому П. П. Постишева передбачалося знесення огорож між Університетським, Ботанічним та Профспілковим (колишнім Комерційного клубу) садами, які після проведення масштабної реконструкції повинні були об'єднатися в єдиний міський сад. Передбачалося прокладання нових алей, розташованих безпосередньо на території обсерваторії. Харківські астрономи звернулися до Наркомосу з доповідною запискою, у якій, серед іншого, йшлося: «... треба зазначити, що на цей час неможливо здійснювати серйозну наукову роботу, яка могла б конкурувати з роботою величезних закордонних обсерваторій (особливо американських, які мають телескопи у два з половиною метра діаметром і зараз будують п'ятиметровий телескоп, натомість обсерваторія має лише двадцятисантиметровий). Зважаючи на слабкість власних інструментів, обсерваторія змушена оперувати даними, які отримують закордонні обсерваторії, та використовувати результати їх робіт. Перенесення обсерваторії за місто лише з тим обладнанням, яке вона зараз має у своєму розпорядженні, не надасть можливості продуктивно здійснювати наукову роботу у галузі астрофізики, оскільки працює, як це необхідно, лише один інструмент, – меридіанне коло; але воно не має відношення до астрофізики.

Таким чином, перенесення обсерваторії за межі міста і план створення центральної астрономічної обсерваторії, орієнтованої, переважно, на дослідження Сонця, який був затверджений колегією Наркомосу, – між собою тісно пов'язані» [13].

У квітні 1933 р. адміністрація обсерваторії звернулася до Зміївського райвиконкому з клопотанням про відведення земельної ділянки площею 25 га під будівництво астрономічної обсерваторії. Президією Гайдарівської сільради Зміївського району за участю представника обсерваторії було узгоджено проєкт відведення земельної ділянки для будівництва центральної астрономічної обсерваторії. Зміївська райземкомісія підготувала матеріали, згідно з якими для потреб обсерваторії відводилася ділянка у 25 га, що складалася із земель промартілі «Промінь», кількох садиб колгоспників сільськогосподарської артілі «Маяк Соціалізму» (із житловими будинками), лісових угідь райлісгоспу та Держлісу Коробівського лісництва. Обсерваторія повинна була виплатити грошову компенсацію колгоспникам за житлові та господарські споруди, які потрапили до відведеної ділянки. Рубка лісу в урочищі, яке відходило до обсерваторії, була заборонена, оскільки воно мало виконувати роль захисної смуги. Також за проєктом землевідведення на обсерваторській ділянці проходила частина дороги Велика Гомільша – Гайдари, яку необхідно було прокласти поза межами ділянки [13].

Місцем для будівництва центральної обсерваторії була визначена територія неподалік від колишнього маєтку відомого харківського фотографа О. М. Іваницького (1855–1920) та біостанції Харківського державного університету на території сучасного Національного природного парку «Гомільшанські ліси».

У вересні 1933 р. на спільній нараді, присвяченій будівництву нової обсерваторії, в якій взяли участь представники сектора науки Наркомосу, ректорату університету, Діпромiста та харківські астрономи, – були розглянуті матеріали остаточного обстеження 40-км зони навколо Харкова. Одноставно було прийнято рішення про будівництво обсерваторії біля м. Зміїв, на якому всі вимоги щодо умов якісного проведення спостережень могли бути виконані [13].

Представники Наркомосу повідомили про узгодження питання щодо виділення коштів на визначення місця для остаточного закріплення ділянки за обсерваторією; фахівці Діпромiста підготували попередній технічний проєкт комплексу споруд. Також було прийнято рішення про початок робіт з укладання стовпів на обраній ділянці навесні 1934 р. [5, с. 271; 13].

У грудні 1933 р. обсерваторія отримала повідомлення про виділення фінансування від Наркомфiну УРСР обсягом 3 млн крб. на будівництво нової центральної обсерваторії.

Але навесні 1934 р. з'ясувалося, що земельна ділянка за обсерваторією не закріплена, оскільки Наркомос не визначився з основними питаннями: остаточне місце зведення комплексу споруд та конкретні обсяги будівництва. Зважаючи на це, фінансування також було призупинено. Крім того, на паузу було поставлено і питання з визначення місця розташування міського філіалу нової обсерваторії, де планувалося проведення літньої практики студентів [13].

Влітку 1934 р. у результаті планової реконструкції міського саду (на той час імені П. П. Постишева) через територію обсерваторії було прокладено нову алею (проходила у 10 метрах від її головного астрофізичного інструмента – 200-мм рефрактора Цейса). Зважаючи на це, астрономи терміново були змушені вирішувати питання з перенесенням, встановленням та регулюванням цього інструмента [6, с. 393].

Восени Харківську астрономічну обсерваторію відвідав Нарком освіти України В. П. Затонський (1888–1938), який пообіцяв астрономам підтримку та сприяння у перенесенні її інструментальної бази. Директор обсерваторії проф. М. П. Барабашов, який особисто проводив екскурсію, наполягав на необхідності негайно розпочати будівництво, оскільки подальше перебування установи у тогочасному стані взагалі ставило під загрозу її існування [13].

У грудні 1934 р. харківські астрономи підготували та подали до Наркомосу проект кошторису нової обсерваторії, узгоджений з представниками Українського НДІ геодезії і картографії та Державного оптико-механічного заводу імені ОГПУ (ГОМЗ). Поетапне будівництво та обладнання нової обсерваторії планувалося виконати за сім років. Але очікуваного фінансування на 1935 р. для початку робіт з облаштування обсерваторського комплексу так і не було виділено [13].

Крім того, під загрозою зриву опинилися досягнуті домовленості з Ленінградським оптико-механічним заводом щодо виготовлення 60-дюймового рефлектора (за умови сталого фінансування цього замовлення упродовж п'яти років), оскільки обсерваторія не змогла надати необхідних підтверджень про бронювання виготовлення інструмента до 1 січня 1935 р. [13].

Обставини змусили ректорат ХДУ імені О. М. Горького на початку 1935 р. знову звернувся до Наркома освіти В. П. Затонського з клопотанням про відновлення перед Раднаркомом питання про виділення коштів на будівництво і термінове перенесення обсерваторії за межі міста. Астрофізична робота в обсерваторії фактично була припинена, оскільки світло, яке відбивали прожектори Держпрому та Будинку проєктів (розташовані поряд), майже повністю унеможливило проведення фотографічних робіт. До листа університету додавався знімок спектра нової сітки положення зір, де поруч з їх спектрами добре було видно спектр вікон Будинку проєктів [13].

Незважаючи на невизначеність позиції Наркомосу з питання, чи буде побудована нова обсерваторія, яка мала б отримати статус всеукраїнського значення, або відбудеться тільки перенесення існуючої інструментальної бази Харківської астрономічної обсерваторії поза межі міста, – університетські астрономи вирішили продовжити обстеження різних районів Харківської області для визначення кращого місця для будівництва.

У квітні 1935 р. проф. М. П. Барабашов спільно з науковим співробітником Б. Є. Семейкіним розробили подетальну стандартну програму такого обстеження. У обсерваторії були призначені нові групи та їх керівники, яких було ознайомлено з новим планом проведення обстежень та методикою його виконання. Зокрема, у фокусі перебували чотири ділянки: безпосередньо м. Харкова; регіональний ландшафтний парк Сокольники-Помірки; райони м. Змієва та м. Мерефа. Додатково у селищі Південному досліджувалося коливання ґрунту від потягів за допомогою дзеркального відліку маятників; у Помірках – за допомогою астрономічної труби (з натягнутими в окулярі паралельними нитками) – досліджували тремтіння зір у південній та північній ділянках неба (з метою з'ясування впливу міста Харкова на якість спостережень) [13].

З серпня по грудень керівництво обсерваторії системно відвідувало Наркомат освіти УРСР у Києві для обґрунтування та вирішення спірних питань будівництва і фінансування.

Констатуємо, що діяльність по реалізації проєкту центральної Української астрономічної обсерваторії помітно активізувалася лише восени 1935 р.: у ХДУ імені О. М. Горького наказом ректора О. І. Нефоросного (1897–1937) було створено офіційну комісію з цього питання [13].

За підсумками додаткових обстежень 1935-го року, для будівництва обсерваторії було визначено нову ділянку: пагорб, який нагадував місце розташування Головної астрономічної обсерваторії в Пулкові, неподалік від залізничної станції Водяна біля м. Люботин (на відстані 20 км від Харкова) [7, с. 282]. Оформлено відведення земельної ділянки обсягом 50 га, проведено геодезичні та геологічні роботи у місті майбутнього будівництва, прокладено нову дорогу. На замовлення Наркомосу і Держплану України проєктною майстернею при Київському художньому інституті під керівництвом видатного українського архітектора та мистецтвознавця О. І. Повстенка (1902–1973), у майбутньому – директора Софіївського архітектурно-історичного музею та архітектора-проєктувальника Капітолію у США, було розроблено технічний проєкт будівництва обсерваторії згідно з техніко-економічними завданнями, напрацьованими харківськими астрономами [8, с. 274; 17, с. 11].

Восени 1936 р. на спеціальній сесії АН СРСР з астрономічних питань необхідність винесення інструментальної бази Харківської астрономічної обсерваторії отримала повну підтримку [18]; у листопаді проєкт був остаточно затверджений. На нараді у Наркомосі УРСР його різні аспекти відстоювали проф. М. П. Барабашов, як директор обсерваторії, та наукові консультанти – академік В. Г. Фесенков (1889–1972) та член-кореспондент АН СРСР проф. К. Д. Покровський (1868–1944) [8, с. 275].

На початку 1937 р. вирішувалися остаточні питання щодо виділення фінансування Наркомосом, у результаті чого на поточний рік під будівництво було асигновано 50 тис. крб. [8, с. 275]; між обсерваторією та Харківським обласним будівельним трестом узгоджено етапи проведення будівельних робіт [13].

Але, незважаючи на тривалу організаційну підготовку, фінансування не було відкрито, будівництво нової Української обсерваторії не розпочалось.

У першу чергу це пояснюється подіями, що відбувалися у другій половині 1937 р. Політичні чистки «Великого терору» завершилися повним розгромом верхівки Наркомату освіти УРСР. Керівництво Наркомосу звинуватили у приналежності до антирадянської націоналістичної терористичної організації, яка мала на меті «насильницьке повалення Радянської влади на Україні, встановлення фашистського ладу та утворення незалежної держави Україна». Зокрема, були заарештовані і розстріляні начальники управлінь та заступники Наркома освіти УРСР (вони були кураторами та супроводжували проєкт будівництва центральної Української обсерваторії). Був заарештований і згодом засуджений до розстрілу і особисто Нарком В. П. Затонський [11, арк. 52–53]. Після зміни керівного складу Наркомосу УРСР питання створення нової обсерваторії у Харкові було відкладено на невизначений термін.

Додамо, що навесні 1938 р. за звинуваченням у причетності до тієї самої антирадянської націоналістичної терористичної організації, діяльність якої скеровувалася українським центром та яку нібито очолював колишній Нарком освіти УРСР В. П. Затонський, був заарештований науковий співробітник обсерваторії, талановитий планетолог Б. Є. Семейкін; він також загинув у катівнях НКВС (розстріляний у червні 1938 р.) [1; 11–12].

У 1938 р. під час Четвертої астрометричної конференції СРСР, яка відбулася у Казані, знову йшлося про зведення в Україні нової обсерваторії. Вже через кілька місяців Президія АН УРСР прийняла рішення про створення у структурі АН УРСР першокласної астрономічної обсерваторії у Києві, але питанням подальшого розвитку української астрономії завадили події війни 1941–1945 рр.

Видатний радянський астроном академік Г. А. Шайн (1892–1956) писав директору Харківської астрономічної обсерваторії проф. М. П. Барабашову у 1944 р.: «...Немає сумніву, що саме Ви будете організатором Великої астрофізичної обсерваторії в Україні. Ця Ваша давня ідея не могла бути здійсненою до сих пір через віроломний напад фашистів...» [10].

Але влітку 1944 р. Постановою Раднаркому УРСР було закріплено рішення про створення у Києві Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР, що має республіканське значення, яке поставило остаточну крапку у проєкті збудування центральної Української обсерваторії у Харкові [14, с. 10–11].

Висновки. Проведено комплексне історико-наукове дослідження історії створення нової центральної Української обсерваторії у Харкові у 1930-х роках на базі університетської обсерваторії Харківського державного університету імені О. М. Горького. На тлі хронологічного зрізу визначеного періоду з'ясовано об'єктивні передумови щодо винесення інструментальної бази за межі міста, реконструйовано етапи розвитку подій з обстеження потенційних районів, організації і проведення астрономо-метеорологічних спостережень, виокремлено персональний доробок представників університетської обсерваторії. Залучені до розгляду архівні документи, інформація з яких вперше вводиться до наукового обігу, дозволили відтворити хронологічну послідовність розвитку подій, пов'язаних з нереалізованим проєктом по збудуванню нового астрономічного центру, доведені (або уточнені) деякі маловідомі факти.

У подальшому передбачається, що матеріали історико-наукового дослідження створення центральної Української обсерваторії будуть використані у науково-дослідній роботі, присвяченій історії астрономії у Харкові першої половини ХХ ст.

REFERENCES

1. *Balyshev, M. A.* (2018). A Historical and Biographical Study of the Life and Scientific Work of Boris Semeikin (1900–1938). *Kinematics and Physics of Celestial Bodies*. **34** (2). 98–101. DOI: 10.15407/kfnt2018.02.071
2. *Balyshev, M. A.* (2008). Iz istorii Kharkovskoy observatorii: biograficheskie ocherki [To the history of the Kharkiv Observatory: biographical researches]. In: Shkuratov Y. G. (Ed.). *200 years of astronomy in Kharkiv University*. Kharkiv: Kharkiv National University, 99–154 (in Russian).
3. *Balyshev, M. A.* (2018). Sic itur ad astra: nauchnaya biografiya i tragicheskaya sud'ba astronoma Borisa Evgen'evicha Semejkina [Sic itur ad astra: a scientific biography and the tragic fate of the astronomer Boris Evgenievich Semeikin]. *Studies in the History of Astronomy*. Issue XL. Dubna: Phoenix +, pp.127–169 (in Russian).
4. *Balyshev, M. A.* (2018). Istoriko-biograficheskoe issledovanie zhizni i tvorchestva ukrainskogo astronoma Praskov'i Georgievny Parhomenko [The life and scientific work of Praskovia Georgievna Parkhomenko, a Ukrainian astronomer: a historical and biographical study]. *Science and Science of Science*. 1. 114–137 (in Russian). DOI: 10.15407/sofs2018.01.114
5. *Barabashov, M. P.* (1934). Otchet o rabote Astronomicheskoy observatorii Har'kovskogo gosudarstvennogo universiteta za 1933 god [Report on the activities of the Astronomical Observatory Kharkiv State University in 1933]. *Astronomical Journal*. **11** (3). 270–271 (in Russian).
6. *Barabashov, M. P.* (1935). Otchet o rabote Astronomicheskoy observatorii Har'kovskogo gosudarstvennogo universiteta za 1934 god [Report on the activities of the Astronomical Observatory Kharkiv State University in 1934]. *Astronomical Journal*. **12** (4). 393–395 (in Russian).
7. *Barabashov, M. P.* (1936). Otchet o rabote Astronomicheskoy observatorii Har'kovskogo gosudarstvennogo universiteta za 1935 god [Report on the activities of the Astronomical Observatory Kharkiv State University in 1935]. *Astronomical Journal*. **13** (3). 282–283 (in Russian).
8. *Barabashov, M. P.* (1937). Otchet o rabote Astronomicheskoy observatorii Har'kovskogo gosudarstvennogo universiteta za 1936 god [Report on the activities of the Astronomical Observatory Kharkiv State University in 1936]. *Astronomical Journal*. **14** (3). 273–275 (in Russian).
9. *Barabashov, M. P., Semeikin, B. E.* (1932). Harkivs'ka astronomichna observatoriya na sluzhbi sobudivnictva [Kharkiv Astronomical Observatory in the service of social construction]. Kharkiv: Ukrainian worker. 36 p. (in Ukrainian).

10. Gosudarstvennyj arhiv Har'kovskoj oblasti [State Archive of the Kharkiv Region]. F. r-5875. In. 1. C. 484. p.1 (in Russian).
11. Gosudarstvennyj arhiv Har'kovskoj oblasti [State Archive of the Kharkiv Region]. F. r-6452. In. 2. C. 2333. Vol. 1–2. 322 p. (in Russian).
12. Gosudarstvennyj arhiv Har'kovskoj oblasti [State Archive of the Kharkiv Region]. F. r-6452. In. 2. C. 2334. 313 p. (in Russian).
13. Dokumenty potochnogo dilovodstva Kharkivskoi astronomichnoi observatorii [Documents and records of the Astronomical Observatory of Kharkiv University] (1926–1938). Archive of the Institute of Astronomy V. N. Karazin Kharkiv National University [in Russian, in Ukrainian].
14. *Korsun, A. A. Yatskiv, Ya. S.* (2000). O pervyh godah stanovleniya Glavnoj astronomicheskoy observatorii Akademii nauk Ukrainy (s 1944 po 1948 gg.) [About the first years of the formation of the Main Astronomical Observatory of the Academy of Sciences of Ukraine (from 1944 to 1948)]. *Studies in the History of Astronomy*. Issue XXV. Moscow: Nauka, pp. 5–29 (in Russian).
15. *Shkuratov, Y. G. (Ed.)* (2008). 200 let astronomii v Har'kovskom universitete [200 years of astronomy at Kharkiv University]. Kharkiv: Kharkiv National University, 632 p. (in Russian).
16. *Slastenov, A. I.* (1955). Astronomija v Har'kovskom universitete za 150 let (1805–1955) [Astronomy at Kharkov University for 150 years (1805–1955)]. Kharkov: Kharkov A. M. Gorky State University, 184 p. (in Russian).
17. *Slastenov, A. I.* (1965). Pyatdesyat let bezzavetnogo sluzheniya astronomicheskoi nauke (k 70-letiyu so dnya rozhdeniya N. P. Barabashova [Fifty years of selfless service to astronomical science (to the 70th anniversary of the birth of N. P. Barabashov)]. *Bulletin of Kharkov State University*. 1, issue 4, pp. 3–12 (in Russian).
18. Hronika. V Prezidiume Akademii Nauk USSR [Chronicle. At the Presidium of the USSR Academy of Sciences]. Moscow: Central Printing House of the USSR Commissariat for Defense, 1938, p. 90 (in Russian).

Received 13.08.2021

Received in revised form 24.08.2021

Accepted 25.08.2021

DOI: 10.15421/272123

УДК 001(091)

В. Оноприенко

*Институт исследований научно-технического потенциала и истории науки
им. Г. М. Доброва НАН Украины, Киев, Украина*

КРЫЛЬЯ АКАДЕМИКА БЮШГЕНСА

E-mail: valonopr@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0761-4075>

Аннотация. Бюшгенс Георгий Сергеевич (16.IX.1916–31.VII.2013) – учёный в области механики полёта и прикладной аэродинамики, Герой Социалистического Труда (1974). Доктор технических наук, профессор (1963), член-корреспондент АН СССР (1966), академик АН СССР (1981), академик РАН (1991). Лауреат Ленинской премии (1961), Государственной премии РФ (2001), Премии имени Н. Е. Жуковского (1979). Разработал расчетные методы анализа динамики самолетов и сформировал основные требования к их устойчивости и управляемости, сыгравшие существенную роль в создании отечественной около- и сверхзвуковой авиации. Сформировал научный коллектив специалистов ЦАГИ в области динамики полёта. Результаты работ ученого по исследованиям автоматизации управления, нестационарных аэродинамических характеристик, динамики пространственного движения летательных аппаратов, методов экспериментальных исследований динамики полета обобщены в многочисленных статьях, монографиях и широко внедрены в практику.